

Año LVII. urtea

139 - 2025

Urtarrila-ekaina

Enero-junio

FONTES LINGVÆ VASCONVM STVDIA ET DOCUMENTA

SEPARATA

Euskal gatazka armatuari buruzko fikzio feministak

Mari Jose Olaziregi Alustiza

Sumario / Aurkibidea

Fontes Linguae Vasconum. Studia et Documenta

Año LVII. urtea - N.º 139. zk. - 2025

Urtarrila-ekaina / Enero-junio

GENEROA ETA POST-BIOLENTZIA: IRLANDAR ETA EUSKAL LITERATUREN ARTEKO INTERSEKZIOAK

Asier Altuna García de Salazar, K. Josu Bijuesca & Eva Pelayo Sañudo
(editore gonbidatuak / editores invitados / guest editors)

Prólogo / Hitzaurrea / Prologue Asier Altuna García de Salazar, K. Josu Bijuesca, Eva Pelayo Sañudo	7
Emakume militanteak literaturan: euskal eta Ipar Irlandako gatazken arteko zubiak eraikitzen Lorea Azpeitia Anta	21
Euskal gatazka armatuari buruzko fikzio feministak Mari Jose Olaziregi Alustiza	49
La mirada feminista sobre la violencia en tres escritoras vascas Cristina Ortiz Ceberio	71
Euskal amak munstro itxurapean Larraitz Ariznabarreta	91
Alabatasunetik idazten: aitik eta gatazkak egungo emakume idazleen nobelagintzan K. Josu Bijuesca	119
(Post)conflicto y uso del <i>memoir</i>: una perspectiva transgeneracional y de género Eva Pelayo Sañudo	151
Paisajes de conflicto desde el postconflicto en la ficción de Lucy Caldwell Asier Altuna García de Salazar, María J. Pando Canteli	169
Género y conflicto en Irlanda del Norte: la representación silenciada de la mujer Olga Fernández-Vicente	191
Idazlanak aurkezteko arauak / Normas para la presentación de originales / Rules for the submission of originals	219

Euskal gatazka armatuari buruzko fikzio feministak

La ficción feminista vasca sobre el conflicto armado vasco

Basque feminist fictions on the Basque armed conflict

Mari Jose Olaziregi Alustiza
Euskal Herriko Unibertsitatea UPV/EHU
mj.olaziregi@ehu.eus
<https://orcid.org/0000-0002-2375-8274>

DOI: <https://doi.org/10.35462/flv139.3>

Artikulu hau UPV/EHUko MHLI (Memoria Historikoa Literatura Iberiarretan; mhli.net) ikertalde kontsolidatua egiten ari den IT 1579-22 (Eusko Jaurlaritza) eta PID2021-125952NB-I00 (MICIU/AEI /10.13039/501100011033 & FEDER, EB) ikerketa-proiektuen baitan gauzatu da.

Jasotze data: 2024/09/12. Behin behineko onartze data: 2025/01/28. Behin betiko onartze data: 2025/05/06.

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA

Gure iragan politiko gatazkatsuaren irudikapenek hogeita batgarren mendeko euskal narratiban izan dituzten berezitasunak laburbildu ostean, emakumezko euskal idazle garaikideek gatazka armatuaren errepresentazioari egindako ekarpenaz egiten da hausnarketa artikulua honetan. Zehazki, fikzio feministetan nagusitu den genero-politika nahiz testuen ezaugarri tematiko eta formalak aztertzen dira. Arantxa Urretabizkaia, Itxaro Borda, Karmele Jaio eta Katixa Agirreren eleberrietan barneratuz, maskulinitate eta feminitate berrien aldeko apustua nola bideratzen den aztertzen da, besteak beste.

Gako hitzak: euskal literatura; memoria historikoa; ETA.

RESUMEN

Tras un breve análisis de las características de la narrativa vasca del siglo veintiuno sobre el conflicto armado, este artículo reflexiona sobre la aportación que las escritoras vascas contemporáneas están realizando a la misma. En particular, se analizan la política de género predominante en las ficciones feministas y las peculiaridades temático-formales de las novelas. Las lecturas críticas de las obras de Arantxa Urretabizkaia, Itxaro Borda, Karmele Jaio y Katixa Agirre sirven para ahondar, entre otras cuestiones, en las nuevas masculinidades y feminidades que proponen.

Palabras clave: literatura vasca; memoria histórica; ETA.

ABSTRACT

After a brief analysis of the characteristics of twenty-first century Basque narrative on the armed conflict, this article reflects on the contribution that contemporary Basque women writers are making to it. In particular, it analyses the predominant gender politics in feminist fiction and the thematic-formal peculiarities of the novels. Critical readings of the works of Arantxa Urretabizkaia, Itxaro Borda, Karmele Jaio and Katixa Agirre serve to delve, among other issues, into the new masculinities and femininities they propose.

Keywords: Basque literature; historical memory; ETA.

1. SARRERA. 2. GATAZKA KONTATU XXI. MENDEAN. 3. BIKTIMEN GARAIA. 4. AMATASUNAK. 5. ETXEA DEFENDITZETIK ETXE BIZIGARRIA ERAIKITZERA. 6. ONDORIO LABUR GISA. 7. ERREFERENTZIAK.

1. SARRERA

Gauza jakina da nostalgiak blaitzen dituela, maiz, iraganari buruz ditugun oroitzapenak, eta, ezbairik gabe, galdutakoaren eta jada gure eskura ez dagoenaren mira izan ohi dugula. Ez da halako oroimen nostalgikorik izaten, noski, gerren edo gatazka armatuen osteko memoria historikoaz ari garenean. ETaren jardun armatuaren hasierari edo iragan mendean izan zuen garapenari buruzko saiakera batzuk irakurrita berehala konturatzen gara errealitateok lazgarriak izan zirela egiaz, baina, hala eta guztiz ere, ez ditugula ahaztu behar. Idoia Estornés Lasak (1940-), esate baterako, *¿Cómo pudo pasarnos esto?* (2017) galdetzen du bere saiakera sarituan, non frankismo-garaiaren bigarren zatia berreraikitzen baitu; besteak beste, ETaren gorakadari eta horren ondorioei erreparatzen die egileak. Edurne Portelak (1974-), bestalde, bere haurtzaroa eta gaztaroa kontatu dizkigu: garai horien ezaugarri izan ziren ETaren indarkeriaren arorik gogorrena eta estatu espainiarreko segurtasun-indarren errepresioa (Portela, 2016, 17. or.). Dударik gabe, tiro-hotsek durundi egiten dute memoria horietan, eta nekez blaituko ditu nostalgiak baikortasunez.

Euskal gatazka armatuari buruzko memoria-literatura da artikulu honen muina, eta nire asmoa ez da izango gaiak euskal literaturan izan duen garapenaren panorama orokorra aurkeztea –auzi hori beste zenbait argitalpenetan landu baitut dagoeneko (Olaizregi, 2017, 2019)–, baizik eta honako alderdi honetan sakontzea: euskal literatura feminista garaikideak zer ekarpen egin duen gatazkari buruzko fikzioan. Eta *feminista* diot, agerikoa baita artikulu honetan aipatuko ditudan egile eta lanek beste helburu politiko bati ere erantzun diotela: *euskal gatazka armatua* deritzon horretan nagusitu den genero-politika sexista salatzeke helburuari, hain justu.

Alde horretatik, ezer bada azpimarragarria azken urteotan gurean hurbilpen feministatik gatazkaz/gatazkez argitaratu diren ikerlan eta analisisien kopurua da (Atutxa & Retolaza, 2021; Jakin, 2024; Ortiz de Ceberio & Rodríguez, 2020, besteak beste). Ane Villagran Arrastoak ezin hobekiago adierazi du ugaritze hori: «Azken hamarkadan ugaldtu egin dira *euskal gatazkaren* inguruko irakurketa kritikoak, ikertzaile feminista askok aldarrikatu baitute azken urteetan genero ikuspegitik egindako *euskal gatazka*-ren eta *bake prozesuaren* inguruko gogoeta baten beharra. Mari Luz Esteban antropologo feministak dioten eran, gizarte-eragile desberdinek testuinguru soziopolitiko berria gatazka hauen lanketarako abagunetzat dute» (Villagran Arrastoa, 2021, 234. or.).

Gatazka politiko armatuaren irakurketa feministen sendotze hori mugimendu feministek Euskal Herrian duten indar eta ahalmenaren erakusle ere badela aitortuz (Villagran Arrastoa, 2021, 235. or.), azken hamarkadako ekimen eta jarduera ugaritan (topaketak, ikastaroak, plataformak, etab.) gatazken (pluralean) analisiaren beharraren aldeko aldarririk azaleratu dira, euskal gatazka politikoak monopolizatu duen arretak gure gizartearen indarrean dauden beste gatazka eta gizarte-desberdintasunak ezkutatu dituela salatuz.

2. GATAZKA KONTATU XXI. MENDEAN

Baldin eta, Maurice Halbwachsek (1968) esan bezala, iraganari buruzko memoria oro, baita memoria indibiduala ere, sozialki eraikitzen bada, argi dago borroka armatuari buruzko euskal literatura euskal gizarteak berak izandako debateak barneratuz garatu dela. Aurreko lanetan esandakoaren ildotik (Olaziregi, 2017, 2019, besteak beste), aipa nezake, esate baterako, bortizkeria armatuaren biktimek protagonismo gero eta handiagoa aldarrikatu dutela, eta, halaber, euskal erakundeek memoria eraikitzeko politika publikoen alde egin dutela, horretarako sortuz joan diren erakundeen bitartez (Gogora Institutua, Nafarroako Memoria Institutua...), eta dekretuak eta deialdiak argitaratu dituztela eragindako kaltearen aitortza egin eta hori osatzeko (Olaziregi, 2017). Bistakoa da ibilbide hori ez dela, inondik ere, erraza izan, gatazka armatuarekin zerikusia duten zehaztasunak, hala nola, biktima-kopurua¹ edo gatazka bera izendatzeko terminologia²

1 Ikerketen eta argitalpenen ugaritasuna deigarria da. Eusko Jaurlaritzak 2013an sustatutako *Euskal kasuan gertaturiko giza eskubideen urraketek buruzko oinarritzko txostena (1960-2013)* delakoak, esaterako, hainbat txostenetatik ateratako ondorioak jasotzen ditu, besteren artean, ETAk, poliziak edo eskuin muturreko talde paramilitarrek eragindako hilen eta zaurituen kopuruak eskainiz. Eusko Jaurlaritzaren eta UPV/EHUko Euskal Kriminologia Institutuaren artean egindakoa da, bestalde, 2017ko «1960tik 2014ra bitartean Euskadin izandako torturaren ikerketa proiektua» (Elizalde, 2024, 248. or.).

2 *Gatazka* terminoa izan da euskal literatur kritikan erabiliena, edo *Gatazka* (G maiuskulaz) (Gabilondo, 2013, 65. or.). Terminoren sorrera eta eragindako kritikei buruzko argudioak eskaini zizkiguten historialariek (Olaziregi, 2019b), baina oraindik ere onarpen zabala duen terminoa dela esan daiteke. Hitzak literaturan duen hedaduraz jabetzeko, begiratu besterik ez dago, kasu, UPV/EHUren Euskara Institutuaren webgunean eskura dauden Ereduzko Prosa Gaur (Sarasola et al., 2009) eta Ereduzko Prosa Dinamikoa (Sarasola et al., 2025) bezalako corpusetan. *Gatazka* hitzarekin batera, *terrorista* edo *terrorismo* hitzak gero eta maizago azaldu dira liburuetan 2001etik aurrera. Bere aldetik, *ETA*, *borroka*, *terrorismoa*, *Gauza*, edo *La Cosa* erabili direla aipatzen du, esaterako, Gabilondok (2013, 65. or.) eta zerrenda hori erraz luza genezake euskal literaturari buruzko gaztelaniazko edo ingelesezko argitalpenak ere kontuan hartuko bagenitu: *ETA terrorism, conflict* (Olaziregi, 2017), *armed conflict of ETA*, *armed struggle of ETA*, *armed struggle, terrorist act* (Kortazar, 2016), etab.

eztabaida eta desadostasun-iturri izan baitira. Desadostasun horiek ospakizun, omenaldi eta bestelakoetan ere azaleratzen dira. Adibide bakar bat jartzekotan, hortxe daude azaroaren 10ean ospatzen den Memoriaren Egunak urtero eragiten dituen desadostasunak.

XXI. mendearen hasierako urteek eztabaida interesgarria ekarri zuen euskal idazleek gatazkaren aurrean izan behar zuten jarreraz eta funtzioaz. Are gehiago, baieztatu zen gatazkari buruz idaztea betebeharra zela haientzat, euskal literaturako gai erabat esportagarri bat izateaz aparte (Egaña & Zelaieta, 2006; Zaldua, 2012). Urteekin, gaiari buruzko fikzio-ekoizpena handituz joan zen eta euskal instituzio literarioaren bermea jasotzen, besteren artean, bere saririk sonatuenetako batek, Euskadi Literatura Sariak, memoria historikoa berreskuratzen zuten lanei egindako aitormenarengatik. 2000. urtetik aurrera sari hori irabazi duten idazleen zerrendari erreparatzen badiogu, argi geratzen da memoria historikoaz diharduten lanek, batez ere 1936ko Gerraz edo euskal gatazka armatuaz mintzo direnek, izandako arrakasta. Halaxe izaten jarraitzen du azken urteotan ere, eta 2022ko deialdian, esaterako, kategoria guztietan emakumezkoak izan ziren irabazle, memoria historikoa eta feminismoa bezalako gaiak presente zeuden sorkuntza-lanekin³.

Esandakoaz bat, gatazkari buruzko eleberrigintzaren bilakaera kontuan hartuz gero, argi dago 1990eko hamarkadan ugaritzen hasten den eleberri-mota honek genero-politika jakin bati erantzun diola. Halaxe dio Eider Rodriguezek:

Laburbilduz, 2000. urtera arte argitaratutako gatazka armatuaren inguruko euskal narratibak erakusten du etakidea dela euskal subjektua, positiboki zein negatiboki identifikatua, eta subjektu horrek maskulinitate hegemonikoa erakusten duela, aipatutako kasuetan izan ezik. Gizonezkoak berak dira kontakizunaren protagonista eta idazle. Bestalde, pertsonaia femeninoak, oro har, ekintzatik eta kontakizunetik kanpo dauden amak, maitaleak edo emazteak dira, pertsonaia pasiboak, subjektu protagonisten laguntzaileak edo apaingarri hutsak, eta ondorioz, gatazka armatuaren kontakizunaren eraikuntzatik kanpo geratzen dira (Rodriguez, 2021, 194. or.).

Horren aurrean, gatazkari buruzko XXI. mendeko euskal narratibak ikuspuntu-aldaketa argia dakar gehiago sakontzen baita indarkeria hamarraldien ondorioetan. Ibon Egañak egoki baieztatu bezala (2015, 4. or.), ekoizpen horretan istorioaren atzealdea osatzen du gatazkak: errealitate konplexu bat da, oinordetzan jaso, eta tramako pertsonaien bizitza baldintzatzen du oraindik ere, tangentialki. Esandakoaz bat, XXI. mendeko gatazkari buruzko euskal literaturak eta, bereziki, su-etenaren ondorengoak, honako ezaugarriok lituzke: «desplaza el foco hacia la periferia, adoptando como perspectiva y/o tema a mujeres, las identidades sexuales no normativas y los niños y adolescentes. Así, el rango de ángulos se amplía al mismo tiempo que se aprecia cierta

3 Honako esteka honetan eskuragai dago sarien webgunea: <https://www.euskadi.eus/euskadi-literatura-sariak-2022/web01-a2kulsus/eu/>. Ikus, esate baterako, 1982tik 2008ra 37 Euskadi sari eman zirela, eta emakumeek horietako 3 baino ez zituztela jaso. 2009tik aurrera, berriz, modalitate gehiago sortu ziren, eta XXI. mendeko literatur kanona ere berritzen joan zen pixkanaka, artikulua honetan aipatu ditugun autoreetako asko barnean hartuz; hala, sarituen zerrenda nabarmen aldatu da ordutik.

inclinación por temas relacionados con la genealogía del conflicto, es decir, los distintos eslabones de su devenir histórico, la (no)transmisión del mismo y la autocrítica y el reparto de responsabilidades» (Elizalde, 2024, 249. or.).

3. BIKTIMEN GARAIA

Esan bezala, XXI. mendean gatazkari buruzko fikzio feministak gora egin du hala kopuruz nola kalitatez. Biktimak erdigunean jarri dira, bai gizartean, bai literaturan, eta, gainera, euskarazko fikzioak helburu berri bat ezarri dio bere buruari: gatazka armatuak ekarritako kalte zuzenen zein albo-kalteen gainean gogoeta egitea. Emakumezkoen argitalpen gehienetan *modus* autobiografikoa nagusitzen da oraindik ere, baina gero eta proposamen gehiagok eskaintzen dute hausnarketa metanarratibo bat tramaren garapenean.

Aipatutako bi elementuok, biktimen protagonismoa eta egitura metanarratiboen erabilera, barneratzen ditu Itxaro Borda (1959-) idazlearen azken urteetako nobelagintzak. Duela gutxi, euskaltzain oso izendatzeko sarrera-hitzaldian (Borda, 2022), baieztatu zuen euskal emakume idazleen belaunaldi jakin bateko kide sentitzen zela: de Beauvoir eta Wittigen diskurtso feministen abaroan 1980ko hamarraldian bere ibilbide literarioa abiatu zuten idazleen belaunaldiko kide, hain zuzen.

«Bortizkeria, idazlea eta zenbait gai oraino» (2006) artikulua ezagunean aurkeztu zigun Bordak gatazkari buruzko literaturak bere ustez izan beharko zukeen funtzioa: «[euskaldunok] biktima gisa aurkezten gaituen 200 urteko historia tragikoaren anbigotasunak salatzea» (Borda, 2006, 32.-33. or.). Helburu horren harira, egileak salatu egin zuen gatazka armatua babesten zutenek ez zutela aitortu nolako kaltea eragin duten (18. or.), eta orobat salatu zuen kontrol soziala eta uniformizazio ideologikoa, ideologia totalitarioak –hala nola gatazka armatua babesten omen zuenak– berekin dakartena (20.-21. or.). Bordak, bestalde, beste bi elementu hauek aipatzen ditu: borrokalariaren rolean nagusitzen den matxismoa (21. or.) eta 1990eko hamarraldian gertatzen den lexiko-aldaketa, hots, *gudari* hitza erabiltzeari utzi eta *terrorista* esaten has-teari dagokiona (22.-23. or.).

Baieztapen horiek kaleratu baino urte batzuk lehenago argitaratua zuen *Hiruko* (2003) obrak helburu argia zuen: hausnarketa hauspotu eta modu horretan euskal gazteriak borroka armatua baztertzeko bidea erraztu (Borda, 2006, 32. or.). Zaila da *Hiruko* genero bakar batean sailkatzen, hiru testu biltzen baititu (nobela labur bat, saiakera bat eta elkarrizketa sokratiko bat), bai eta epilogo bat ere, non autoreak hizpidera ekartzen baititu zenbait erreferentzia teoriko, bere gogoeta gidatu duten aldetik –Arendt (2007), Derridaren *Spectres of Marx* (1994)–. Indarkeria armatuaren iraupe-naren gaineko erantzukizun soziala da liburuiko ideia nagusietako bat, eta bere ustez gatazka armatuak Euskal Herri osoan izan dituen ondorioak jorratzen dira (biktimak, kalte materialak eta immaterialak, pentsamendu kritikoaren desagerpena, atzerapen morala, etab.). Kritika gordina da, eta horren adibide dira nobelaren protagonistaren –ezizenez, *Txoko*– ekintzak inguratzen dituen indarkeria-espirla eta haren atentatuen

ondorio tristeak. Eleberriak erakundeko kideen artean nagusitzen den genero-politika salatzen du, politika horrek emakumeak sexualizatzen dituela azpimarratuz, eta guda-rien «premiak» asetzeko erabiltzen, andreek nahi ez izanda ere.

Susmaezinak (2019) eleberria dugu gatazka armatua erdigunean jartzen duen Bordaren azken urteotako eleberri interesgarriena. Hausnarketa metanarratibo batek ematen dio hasiera eta amaiera nobelari, eta lehenengo lerroetatik adierazten digu narratzaile autofikzionalak biktimen nahiz biktimagileen «egiazko historia» azaltzera deliberatuta dagoela (12. or.). Argi adierazten du bere jardunak ez duela ezabatuko 1980eko hamarkadan Euskal Herria hondatu zuten ekintza bortitzen odol- eta oina-ze-ubera, baina hala ere ezinbestekotzat jotzen duela literatura «noiz ala noiz gogoe-taren labakiak hitzen, elkartasunaren eta jendetasunaren haziz ereiten berriz hasteko. Hori, zerotik abiatuz» (290. or.). Nobelak, bada, Felix, Pierre, Patxi eta Marianek osatzen duten Ipar Euskal Herriko *Erauntsi* komando ibiltari fikzionalaren ibilbidea kontatzen du eta berau idazteko ideia komandoko burua, Felix Sutarregi ETako ekin-tzaile ohia, 30 urteren buruan kartzelarik ateratzen denean sortzen zaio narratzaileari (8. or.). Hasieratik argi adierazten da hamabi urtez «gizon-emazte sozialak» (12. or.) izan zirela komandoko kideak, hau da, inongo susmorik eragiten ez zutenak bizitza bikoitza baitzuten, bata familiaren eta lanaren ingurukoa, eta klandestino ETan, bestea. Idazlearen lana litzateke, beraz, «gera garai haietako tematikak eta gertaka-riak ahalik eta lasterren» (12. or.) birziklatzea. Horretarako, *Susmaezinaken* gatazka armatuak bere gain hartu dituen alderdi askotarikoak jartzen dira testuinguruan: ahotsa ematen die hala biktimei (guardia zibil, militar, atentatuetako biktimak...), nola biktimagileei, «susmaezinak» diren komandokideen bizitza bikoitza islatuz. Bor-tizkeriak blaitzen du eleberriko istorio guztia, esandakoez gain, GALEk egindako tris-kantza- eta terrorismo-ekintza bortitzak, edo Felixek jasten dituen tortura latzak ere azaltzen baitira.

Ibon Egañak (2019) eleberri honetako *Erauntsi* komandoaren hurbileko komandoa aipatu zuen, Henri Parotek eta bestek 1978tik 1990era osatu zuten *Argala* komando itinerantea. Genero-politikaren ikuspuntutik azpimarratzekoa da Marian komando-kideari buruzko zehaztapenek eskaintzen diguten informazioa. Eguneroko bizitzan gaztelania irakasten du lizeo batean, eta Fantxoarekin alaba bat du. Urretabizkaiaren *Koaderno gorriako* (1998) ama militanteari haurrak bahitu eta amatasuna bera uka-tzen bazitzaion, erakundearen logika militar matxista eta misoginoa jarraikiz (Olazi-regi, 2021), Bordaren eleberri honetan pertsonaia femenino hau gai da amatasuna eta militantzia aktiboa uztartzeko. Hala ere, esanguratsuak dira Marianek komandoan dituen ardurak: «afaria eta garbiketa egiteko erabiltzen zuten» (101. or.), «kirolaren pare, borroka armatua gizonezkoan lana zen» (35. or.); edo esleitzen dioten ezinena, «*Potxola*» (98. or.), emakume militanteei esleitutako rol eta irudiekin bat datozenak (Rodríguez & Etxebarrieta, 2016). Orobat, pertsonaia honen karakterizazioak argi erakusten du ETaren antolamendu militarrean (63. or.) «maskota» bat dela (155. or.), gatazka moralik ez duten soldaduen parean (213. or.), emozio eta sentimenduz beteriko izaki ahultzat hartzen dutela, eta bide hori, sentimenduena, baliatu zutela «erakun-dearen sareetara erakartzeko» (97. or.), amu gisara jokatu zuen Joseba senargaiaren bitartez.

Orokorrean, deigarria da biktimagileek hoztasuna azaltzen dutela beren xedeei dago-kienez, eta beren ekintzak justifikatzen dituztela; horren kontrakarrean, beren bikti-mei eta senideei eragiten dieten beldurra eta mina adierazten da etengabe eleberrian. Afektuez eta euren eraginkortasun politikoaz diharduen Laurent Berlanten (2011) liburu ezagunaren izenburua geure eginez, euskal nazioaren bihotzean hamarkadaz hamarkada gorroto eta min kolektiboa nagusi izan direla esango genuke (Berlant, 2011, 23. or.) eta horretaz hausnarketa egitera datorkigula Bordaren *Susmaezinak*. Eta minaren aitortzak eta erreparazioak batzuetan bizitza justuagoa ez dakarrela onartuz ere (Berlant, 2011, 58. or.), bizikidetzarako beharrezko izan daitekeela uste dute Borda bezalako idazleek.

Biktimen minaz dihardu, halaber, labur aipatuko dudan Irati Goikoetxearen (1984-) *Herriak ez du barkatuko* (2021) eleberriak; kasu honetan, ordea, ETako biktima baten alabaren mina deskribatzen zaigu. Goikoetxearen eleberrian Oihanaren istorioa konta-tzen da: arte-irakaslea da, bi haur ditu, eta ETak bere aita hil zuen 22 urte lehenago. Nobela, egiaz, Oihanak oraindik ere pairatzen duen minaz mintzo da, min fisikoa, psikikoa eta soziala, eta orobat hitz egiten digu biktimen bakardadeaz, itxi gabeko doluaz eta aitaren presentzia mingarri eta mamuzkoaz. Oihanak ahaleginak egiten ditu arte-sorkuntzaren bitartez min hori bideratzeko eta osatzeko, eta behin eta berriro aipatzen du arteak baduela trauma gainditzeko ahalmen terapeutikoa (*working through* edo elaborazioaren bitartez; La Capra, 2005). Elkarrizketa bat egiten dion Santi antro-pologoarekin ere biltzen da, eta horri esker bere mina partekatu ahal du ETaren edo GALen indarkeria armatuaren biktimekin. Dakusagunez, mina bere gordintasunean erakustea da eleberri honen xede nagusietakoa, bai eta min horren transmisioaz gogoeta egitea ere. Nola helarazi hurrengo belaunaldiari urtetan metatutako min guztia? Horra eleberriak mahaigaineratzen duen galdera. Goikoetxea, gaur egun, Nafarroako Gober-nuko Bizikidetzeta eta Giza Eskubideen Zerbitzuaren zuzendaria da; beraz, nobelaren hel-buru etikoa bat dator autorearen ardura politikoarekin. Eleberriaren izenburua, berriz, ETako kideen aldeko manifestazioetako kontsigna ezaguna dugu: «Herriak ez du bar-katuko». Subjektu *implikatuak* (*implicated subject*) deritze Rothbergekin (2019) biktima eta biktimagile izan gabe rol horiek eragiten/babesten dituzten historia edo gizataldeei.

4. AMATASUNAK

Jakina denez, *amatasuna(k)* hausnarketarako kontzeptu giltzarri bilakatu d(ir)a ikas-keta feministen baitan, bai eta, noski, fikzio feminista garaikidean ere. Hala, Elizabeth Podnieks eta Andrea O'Reilly (2010, 5. or.) ikertzaileek ametan zentratzen diren narra-tiben xedeaz egin dute galde. Euren aburuz, amen rolak eta subjektibotasunak ezaguta-raztea eta berriro definitzea litzateke fikzio-lan hauen helburu behinena. Penintsulako literaturan orobat, amatasunaren gaineko hausnarketak modu agerikoan areagotu eta berritu dira iragan mendeko azken hamarralditik aurrera (Ramblado, 2006), eta oina-rri gisa hartu dituzte, besteak beste, Adrienne Richen lan teorikoak, hala nola 1979an lehen aldiz agerturiko *Of Woman Born* ezaguna, zeinak amatasuna bizikizun gisara eta instituzio gisara bereizi baitzituen, eta azken honek emakumeak menderatzeko baliatzen dituen mekanismoak azaldu (Rich, 1986). Sara Rudickek (1989), berriz, amen

jokamoldearen eta pentsamenduaren hainbat ezaugarri deskribatu zizkigun zehaztasunez, edo *queer* teoretatik, Elixabete Imaz (2015) bezalako adituek genero-rolen izaera performatiboak familia eredu berriei hausnartzea ahalbidetzen digula azpimarratu dute, amatasunak gizarte instituzioak markatutako zereginei dien zorra azpimarratuz.

Birritan azpimarratu dugu amatasunak euskal literaturan izan duen eta oraindik duen zentraltasuna. Hala erakutsi zuen, orobat, Gema Lasarteren doktore-tesiak (2011): 1979tik 2009ra emakumeek idatzitako eta protagonista femeninoak zituzten 27 euskal nobelen artean, % 90en gaia amatasuna izan zen. Gainera, liburuen % 80k amatasunaren alderdi negatiboak azpimarratzen zituen. Urte batzuen buruan, Lasartek berak *Ultrasounds: Basque Women Writers on Motherhood* (2014) antologia editatu zuen; argitalpen horretan 17 euskal emakumezko idazleren ipuinak biltzen ziren, eta argi geratu zen amatasunak eztabaida feministaren erdigunean jarraitzen zuela. Esandakoaz bat, azken urteotako zenbait ikerketatan, hala nola Ane Villagran Arrastoaren lanean (2021, 265. or.), amatasunaren kontrako diskurtsoak aztertzen dira 2000-2012 artean argitara emandako euskal emakumezko idazleen poesia-bildumetan eta ondorio interesgarriak eskaintzen zaizkigu:

«Familiaren dekonstrukzioa eta *amერი* zapartatua» deitu dugun azken atalean corpuseko olerkietako amatasunaren eta familia-egituraketaren irakurketa-proposamena egin dugu, eta ondorioztatu dugu emakume-ama binomio horren deseirakuntza-nahia ardatz amankomuna dela irakurketara ekarritako olerkietan. Emakumezko ahots poetiko horiek amatasuna eraikuntza soziala dela salatzen dute, are amatasuna zama gisa irudikatzeraino. Hein berean, *amერი*aren mitoak desakralizatzeko nahia ere irakurri dugu olerkietan, familia konfigurazio nuklearra zalantzan jartzearekin batean.

Dakusagunez, amatasunaren kontrako iritzi eta irudi ezkorrek blaitzen dituzte euskal emakumezko idazleen lan ugari, eta bada ezaugarri honen ifrentzua euskal gizartearen jaiotza-tasa baxuan ikusi duenik⁴. Errealitate horrek eragiten duen larritasuna erakundeek azken urteetan abiatu dituzten hainbat ekimenekin konpondu nahi izan da, esate baterako, Eusko Jaurlaritzaren 2018ko *Familia eta haurtzaroaren aldeko euskal ituna* delakoarekin.

Lehenagoko argitalpen batzuetan (Olaziregi, 2021, 2023) aztertu dut zer-nolako garrantzia izan duen amatasunak euskal gatazka armatuaren irakurketa literarioari heltzeko garaian. Zehazki, XX. mendearen amaieran argitaratutako nobela zenbait aipatzen nituen, bereziki Arantxa Urretabizkaia *Koaderno gorria* (1998) lan arrakastatsua, eta gure literaturan azken hamarkadetan izan den proposamenik probokatzaileentzat eta berritzaileentzat hartu nuen. Urretabizkaia, lehenago, *Zergatik panpox* (1979) nobela laburra eskaini zigun; liburu horretako protagonista femeninoa

4 Euskal Autonomia Erkidegoko jaiotze-tasak behera egin du azken hamarraldietan. 1975ean, bada, 19,1 jaiotza izaten ziren mila herritarreko; 2023an, berriz, zenbaki hori 6,1era jaitsi zen: EBko tasarik baxuenetakoa bat da (Eusko Jaurlaritza, 2018).

ere –euskal nobelagintzako lehendabizikoa– ama zen, senarrak hainbat urte lehenago abandonatua, eta bere egunerokoa kontatzen zigun, amultsuki *Panpox* deitzen zuen bere 8 urteko haurrarekin zuen harremana ere testuratzuz. Barne-bakarrizketa luze baten bidez kontatua, emakumearen gorputza bilakatzen zen, Desberdintasunaren Feminismo frantsesaren ildotik, narrazioaren erdigunea. Gorputzetik eta gorputzaz mintzo zen emakumezko horrek, besteren artean, Freuden psikoanalisi falozentrikoa kritikatzeko zuen eta gure eleberrigintzan ezezagunak ziren bizikizunak azaleratzen.

Gerora etorri zen Urretabizkaiaren *Koaderno gorria* nobela, beste ama baten istorioa kontatu ziguna. Kasu horretan, ama hori erakunde armatu bateko militantea zen, luzaro erbestean egondakoa, eta senarrak haurrak bahituak zizkion hainbat urte lehenago. Seme-alabak berreskuratzea erabakitzen duenean hasten da eleberria eta, horretarako, Venezuelara abokatu bat bidaltzen du, haurrak aurki ditzan eta eurentzat idatzi duen gutuna eman diezaien. Deigarriena, oraingoan ere, *Ama* maiuskulaz idazten zuen protagonista honen izena ezezaguna zitzaigula. Esan daiteke amaren rola bera zela auzigai, ez militantzia politikoa. Haurrak berreskuratu nahi ditu, eta euren ama dela frogatu, idazketaren bidez deseraikitzen doan amatasun-bizipena eurei transmitituz. Esandakoaz bat, *Koaderno gorriak* salatu egin zuen estreinako aldiz euskal abertzaletasunak –tradizionalak zein ezkerrekoak– emakumeei atxikitako rola, hots, aberriari dena emango zioten etorkizuneko gudarien amaren rola. Teresa del Valle antropologoari zor diogu genero-politika horren deskribapenik egokienetakoa:

El rol de esposa, compañera, tanto en el primer nacionalismo como en el nacionalismo radical, queda diluido bajo la imagen de ama a la que se asocia con los valores más sagrados aberria, lurra, birjiña. [...] En la «Carta a los intelectuales vascos», publicada por ETA en 1965, es posible establecer una línea de continuidad con el primer nacionalismo en lo que a la visión de la mujer se refiere (del Valle et al., 1985, 253. or.).

Beste modu batera esanda, militante aktiboa izanik ezinezkoa da amatasuna aldarrikatzea, izan ere, «[La ética del héroe redentor] plantea problemas en términos de identificación femenina, porque el héroe mártir es hijo y hermano» (Aretxaga, 2009, 29. or.). Azpimarratzekoa da azken urteotako zenbait narrazio-liburutan, hala nola Goiatz Labandibarren (1985-) *Amez* ipuin-bilduman (2022), amatasuna ulertzeko modu askotarikoetan sakontzen dela berriro ere, baina oraingo honetan, Svetlana Aleksievitxen *Gerrak ez du emakume aurpegirik* (2017) gisako liburu entzutetsuen ildotik, beste alderdi batzuk nabarmentzen dira; esate baterako, emakume borrokalariek gure gertuko historian izan duten ikusgarritasunik eza eta eroritako soldaduen (aiten, senarren, semen) «ama dolutu» gisa esleitu zaien rola. Harago joan gintezke eta esan, adibidez, *Frames of war* (Butler, 2009) azterlanean baieztatzen denaren ildotik, gudu zelaian eroritako emakumeen gorputzak ez direla dolugarriak, zerengatik, emakumeok *mater dolorosa* izatea dute patu: eroritakoengatik negar egitea –eta eroritakoak gizonak dira beti–.

Amatasunari buruzko eleberri garaikideen artean interesgarrienetako bat –zeinak, bidenabar, euskal gatazka armatuaren idazketari buruzko hausnarketa metanarratibo labor interesgarria ere aurkeztzen baitu–, Katixa Agirreren (1981-) bigarren eleberria

da: *Amek ez dute* (2018). Bi planotan dago antolatua. Batek bere haurtxo bikiak hil dituen amaren historia kontatzen du, hilketaren ondoko atxiloketa, epaiketa eta jasotzen duen zigorra. Eleberriaren plano nagusian, berriz, nobelako narratzaile eta protagonista den idazle eta hilabete gutxiko haur baten amak aipatutako infantizidioa narratzen du. Thriller baten gisara, ama batek halako krimen bat zergatik egin lezakeen galderari erantzun nahian abiatzen da narratzailea, baina hori bakarrik ez: amatasunak menderik mende izan duen bilakaeran sakontzeaz gainera, patriarkatuak emakumeen gorputzetan ezartzen duen kontrolaz dihardu, besteren artean haurdunaldiaren eta erditzearen medikalizazioa salatuz. Amatasunaren eta idazketa literarioaren arteko harremana da *Amek ez dute* erdigunean jarri nahi duen hausnarketagaia. Eta horretarako, eleberri honek *entziklopedia* deigarria baliatzen du. Bertan aipatzen dira, esaterako, Assia Esther Wevillen suizidioa eta infantizidioa, bere buruaz beste egin zuten ama idazleen bizitzak (Sylvia Plath), haurrak abandonatu zituztenenak (Muriel Spark), mitoak (*La Llorona*, Medea...); esandakoaz bat, amen «sakrifizioak» (Agirre, 2018, 188. or.) gogoratzen dira, eta *check-list* originalak ere baliatzen, argudio nagusiak laburbiltzeko: «ama gaiztoak vs idazle onak» (175.-176. or.). Narratzailea bere jardunaren balizko hartzaileari zuzentzen zaio: «zu ere eraman izan zaitudalako lurralde lokaztu horretara» (209. or.). Eta narrazioari aitortza tonu deigarria emanez, metairuzkinak egiten ditu etengabe testuaren idazketari buruz: «Baina horretaz gero hitz egingo dut» (83. or.). Horiek guztiek zedarritzen dute infantizidioa den tabuari buruzko kontakizun hori, fikzioak bakarrik eskain dezakeen «egia» (107. or.) irrikatuz. Helburua: «nonbaiten suntsitutako neure izatearen hondarrak» (33. or.) berreraikitzea, hots, narratzailearen identitate literarioa berregitea.

Esandakoaz bat, Agirreren eleberri horrek euskal gatazka armatuaren idazketari buruzko hausnarketa interesgarria ere eskaintzen du Susan Suleimanen aipu sonatuarekin hasten den «Erabakia» izeneko atalean: «Amek ez dute idazten, idatzita daude» (27. or.). Bertan azaltzen zaigunez, eleberri horretako protagonistak Euskadi Saria jaso du *Inbentarioa* izeneko euskal gatazkari buruzko nobela batengatik eta, sariaren ordain ekonomikoa baliatzea erabaki du bere haur txikiaren zainketak uzten dizkion orduak eleberri bat idazten erabiltzeko, hau da, bere sortzaile-nortasuna berreskuratzeko, haurraren sortzaile ez ezik literatur lanen sortzaile izaten jarraitzen duela erakutsi nahi baitio bere buruari. Egiaz, atal horrek ironia handiko testu parodikoan kontatzen digu euskal idazleek gatazka kontatzeari esker eskuratzen omen duten kanonikotasuna. Gainera, *Inbentarioa* eleberrian erabilitako estilo hiperrealista eta itogarria kritikatzeko dira: narrazio hori, hain zuzen, egiazko atentatu batean oinarrituta dagoela jakiten dugu, ETaren Madril komandoak 1985eko irailaren 19an Argentina plazan egindakoa, Eugene Kenneth Brown estatubatuarra hil zuena. Atentatuaren xedea autobus bat zen, zeinetan 24 guardia zibil baitzihoazen: haietako 16 zauritu ziren. Ama izan berri den eleberriaren narratzaile eta protagonistak «urrun» sentitzen du *Inbentarioa*, eta lotsatu egiten da liburu sarituak eta horren osteko promozio-zurrunbiloak hartu zuelako bere bizitzaren erdigunea. Amatasunak aldatu egin du, birrindu egin ditu bere aurreko identitate guztiak: idazlea, langilea, emaztea, alaba, laguna... (33. or.). Sariak dakartzan hemezortzi mila euroak tarteko, kaltetutako identitate horien puska bat behintzat berregiteko aukera izango du, eta, batez ere, literaturaren alkimiari esker (207. or.), beste norbaiten azalean jarriko da berrira.

Ikusten denez, hausnarketa eta kritika interesgarria planteatzen digu *Amek ez dute* eleberriak gatazkari buruzko euskal fikzioaz eta euskal literatura-instituzioak horri ematen dion babesaz. Beste poetika eta helburuei erantzungo dien fikzio baten alde egiten du narratzaileak, eta agian Agirreren lehen eleberria, *Atertu arte itxaron* (2015), genuke kritikatzeko duen poetika «hiperrealistari» ihes egiten dion eleberriaren adibidea. Egileak *road novel* gisara izendatua, bidaia batek egituratzen du trama: 2011ko udan, ETAre su-etenaren ostean, Euskadin zehar dabilta liburuaren protagonista Ulia –gasteiztarra, mezzosopranoa eta Musikologiako doktoregaia, Britteni eta pazifismoari buruzko tesia egiten diharduena– eta bere bikotekidea, Gustavo. Egiaz, hiru istorio txirikordatzeko dira eleberrian, eta bakoitzak gatazka bat du erdigunean. Bate-tik, bikote protagonistaren harremana martxoaren 11n Madrilén izandako atentatu islamisten ondoren abiatu zela jakiten dugu: aipamen horri esker, «norabide anitzeko memoria» (*multidirectional memory*) (Rothberg, 2009) baliatzen da euskal gatazka armatuaren irudikapena beste memorien itzalean ere irakurtzeko; bestalde, Uliaren familia-genealogiaren historiak haren gurasoen harremana jartzen digu aurrez aurre: 1976ko martxoaren 3an Gasteizen izandako gertaera dramatikoetan abiatu zen, eta, aitaren kasuan, beste bide bat hartu zuen: ibilbide lazgarri bat egin zuen ETAn eta espetxeratua izan zen. Azkenik, badago hirugarren plano narratibo bat, zeinak modu metanarratiboan aipatzen baitu protagonistaren doktore-tesia, Benjamin Brittenen bizitzari eta Bigarren Mundu Gerran adierazi zuen pazifismoari buruzkoa; hala, sor-kuntza literarioari eta konpromiso politikoari buruzko hausnarketak zabaldu egiten ditu eleberriak. Esan bezala, hiru istorio biltzen dira obran, eta hartzaile testuala nor den argi eta garbi zehaztuta dago: Gustavo. Gainera, esanguratsua da Uliaren aitaren identitatearen aurkikuntza: ETAkidea da eta 980 urteko espetxe-zigorra betetzen ari da atentatu lazgarrietan parte hartzeagatik (atentatu errealek), hala nola Madrilgo Guzmán el Bueno kalean gertatutakoetan.

«Atertu arte itxarotea proposatu duzu; barre egin dizut, inuzente halakoa» (Agirre, 2015, 41. or.). Horra hor narratzaileak bere bikotekideari zuzentzen dion ahots ironi-koa; ederki laburbil lezake nobelaren mezuetakoa bat: atertu arte itxarotea, hots, arazo bati heltzeko une egokiagoa noiz iritsiko zain geratzea, ez da, egiaz, irtenbidea. Eta Uliaren letra larrizko arazoa, ezbairik gabe, bere bizitza markatu duen «aita absentea» (141. or.) da: «Alabaren karga. Nire aitaren errua leporatuko dut» (186. or.), horra hor eleberriak zer hausnarketa dakarren herentzia politiko bortitzez.

Dakusagunez, *Atertu arte itxaron* eleberriak, mende honetan argitara emandako beste narratiba lan ezagun batzuen antzera (ikus *Martutene*, «Politika albisteak», besteak beste), gatazkaren transmisioaz ere gogoeta interesgarria egiten du eta euren seme-alabei gatazkarekin lotutako iragana transmititu nahi ez dieten amak aurkezten dizkigu. Memoria horren transmisioari uko eginez, Uliaren amak ez dio alabari aitari buruzko egia kontatzen: «Su madre le dijo desde pequeña que su padre murió antes de que naciera, pero más tarde le cuenta la verdad, que resulta para Ulia complicada de asimilar» (Elizalde, 2024, 258. or.). Batez ere, 2010az geroztikako euskal literaturak erakusten du, Elizalderen iritziz, transmisioari buruzko kezka hori, gatazka kontatu / ez kontatzeak izango lituzkeen ondorioak gogoetagai bilakatuz: «Parece que, en definitiva, los escritores vascos han decidido contar: imaginar y narrar qué podría ocurrir

por no contar, qué no podría pasar, cómo quizás daría lo mismo o cómo quizás no es solo cuestión de contar» (Elizalde, 2024, 262. or.).

Esandakoaz gain, zinez da interesgarria hedabideek «euskal arazoa» delakoan izan duten eta duten protagonismoaz egiten den hausnarketa. Uliak, bada, kritikatu egiten ditu komunikabideak, gorpu suntsituen irudiak erakusteagatik atentatu islamisten ostean (55. or.), sentsazionalistak izateagatik eta «terrorearen erreinu» gisako terminoak etengabe darabiltzatelako (87. or.); gainera, eleberrian esaten denez, prentsak, su-etenaren adierazpenaren ostean, jarrera «baikorregia» erakutsi du euskaldunen aldera, eta euskaldunok prentsan izan dugun «gain-esposizioaren ondorioa» dela baieztatzen du Gustavok (96. or.). Are gehiago, honakoa gehituz jarraitzen du: «Ez duzu inoiz pentsatu ETAgatik ez balitz munduan inork ez zuela ezer jakingo *Basque* xarmagarriei buruz?» (97. or.). Bistakoa da izu handiz bizi duela errealtate mediatiko hori Uliak, beldur baita bere aitaren identitateak ez ote dion interes morbosorik sortuko Sarari, Euskadiko «terrore-eszenatokiak (sic) korrituz» dabilen kazetariari (180. or.).

Laburbilduz, *Atertu arte itxaron* eleberriak bide ematen du hamarkadetan luzatu den euskal gatazka armatuak oinordetzan utzitako erantzukizun kolektiboaren inguruan gogoeta egiteko, eta besteren ekintzei dagokien erruduntasuna zamatzat hartzearen injustiziaz pentsatzeko. Izan ere, Hannah Arendtek argudiatu zuen moduan, «Existe una responsabilidad por las cosas que uno no ha hecho, a uno le pueden pedir cuentas por ello. Pero no existe algo así como el sentirse culpable por cosas que han ocurrido sin que uno participase activamente en ellas» (Arendt, 2007, 151. or.).

5. ETXEA DEFENDITZETIK ETXE BIZIGARRIA ERAIKITZERA

Jakina denez, «Nire aitaren etxea defendatuko dut»⁵, dio Gabriel Arestiren (1933-1975) poema famatuak. Etxea defendatzea orobat izan daiteke aberria defendatzea, eta esanahi horri tiraka jaio dira hamaika artelan, hala nola Eduardo Chillidaren eskultura famatua, Gernikan kokatua, eta beste film eta telesail ezagunak, non (gizonezko) gudariak aberriaren alde bizitza emateko gertu ikusi ditugun. Erreferentzia ezagun hori baliatu du Karmele Jaiok (1970-) Euskadi Saria merezi izan zuen *Aitaren etxea* (2019) bere hirugarren eleberraren paratestua osatzeko. Eta zinez asmatu duela esango nuke, etxe horren gainbehera irudikatzen duen fikzio horrek asmatu egiten baitu irudi/sinbolo horren oinarrian dauden adiera politiko nahiz generozkoen gogoeta egiten. Hirugarren eleberria, beraz, lehenago argitaratu zuen *Amaren eskuak* (2006) nobelarekin hainbat gai partekatzen dituen.

Azken eleberri horretan, bigarren mailan agertzen zen euskal gatazkaren gaia (Olaziregi, 2022). Bertan, Nerea protagonistak krisi latza bizi du, bere ama Luisak memoria galdu eta erietxean sartzen dutenean. Apurka-apurka, amaren oroitzapen eskasen

5 *Amaren eskuak* eta *Aitaren etxea* eleberriei buruzko hausnarketa horiek, funtsean, lehenagoko nire artikulubatean esandakoa jasotzen dute (Olaziregi, 2022).

bitartez, Nereak jakingo du amak maitasun-istorio bat izan zuela gaztaroan Germanekin. Bat egiten dute amak eta alabak iraganeko ezkutuko maitasun baten existentzian, Nereak ere ezkutuan gorde baitu ETako militante zen Karlosekin izan zuen harremana. Herrira itzuli da Karlos, justu Nerearen amak krisia duen garaian, eta deigarria da bi emakumeak indarkeriaren biktima direla: amak, batetik, genero-indarkeria jasan zuen bere mutil-lagun zen Germanen aldetik; Nereak, berriz, indarkeria politikoaren albo kalteak pairatu ditu. Baina, funtsean, biak dira gizarte heteropatriarkal baten biktimak, egokitu zaien rol banaketa pairatzen baitute.

Amaren eskuak eleberriak, Mireia Gabilondoren (1965-) zinema-egokitzapenaren aldean, gehiago nabarmentzen du zer-nolako trauma eragin zion Nereari Karlos desagertu izanak. Trauma horrek isiltasunera eramango du, eta senarrari ere ez dio kontatuko Karlosen berri. Euskal gatazka armatuaren bigarren mailako biktimatzat dakusa bere burua Nereak: «Karlos desagertu zenetik, ezin ditut albiste horiek entzun. [ETaren atentatuak] Zauri ireki bat balira bezala sentitzen ditut. Uhin hedakorra urdaileraino iritsiko balitzait bezala» (Jaio, 2006, 75. or.). Eta Karlosen kontzientziaz galdetzen du (Jaio, 2006, 76. or.); biktinek saminik eragiten dioten jakin nahi du, eta urteetako gatazkaren pisua sentitzen duela dio: «Nik ez dut zerikusirik, baina, hala ere, zama handia sentitzen dut nire bizkarrean [...]. Lasaitu ederra, Murtzian edo Oxforden jaiotzea» (Jaio, 2006, 77. or.). Horregatik dio Karlos oroitzean: «Gera zaitez hilobian, Lazaro, gera zaitez» (Jaio, 2006, 94. or.).

Dakusagunez, bi pertsonaia desagertu ditu erdigunean *Amaren eskuak* eleberriak: German eta Karlos, nobelako bi protagonisten maitale ohiak. Eta, desagertuoz aritzeko, poetika fantastikoak baliatzen ditu narratzaileak, euren izaera espektrala eta mamu izaera nabarmenduz. Harkaitz Canoren (1975-) *Twist* (2011) gogoangarrian bezala, fantasmaren bat-bateko agerpenek, *haunting* direlakoek, interpelatu egiten digute, iraganean gertatutakoak oroitarazten baitizkigu bere etorrerarekin. Horregatik da artetagarria Karlosen mamua Nerearentzat, kolpatua sentitzen delako, kaputxadun batek kalean eraso egin izan balio bezala. Poetika fantastikoak, bada, *Aliceren abenturak lurralde miresgarrian* lanari egiten zaizkion etengabeko aipamenen bidez, errealitatea desegonkortzeko balio du, bai eta, Rosemary Jacksonek (1981) literatura fantastikoaren ahalmen iraultzaileari buruz esandakoaren harira, gatazka armatuaren bigarren mailako biktimak ikusgarri egiteko. Kontua ez da 1990eko hamarkadan argitaratutako euskal eleberri ezagunetan bezala gatazkaren zergatiaz galde egitea, bere ondorioez hausnarketa etikoa egitea baizik, biktimagilearen kontzientzia interpelatzea. Nereak bizkarrean daraman «zama» hori gauzatu ez ditugun baina hala ere erruduntasuna sentiarazten diguten delituengatik erantzukizun politikoari dagokio argiki (Arendt, 2007, 151. or.). Dakusagunez, Agirreren *Atertu arte itxaron* eleberrian kausitzen genuen kezka bera mahaigaineratzen du Jaiok.

Bestelakoak dira *Aitaren etxea* nobelak egiten dizkigun galderak, kasu honetan genero-rolek gure bizitzetan daukaten eraginari buruzko gogoeta baita abiapuntua. Horretarako, pertsonaia gutxi batzuen inguruan egituratzen da istorioa, eta txandakatuz doazen hirugarren eta bigarren pertsonako narratzaileen bitartez kontaktzen. Ismael da protagonista nagusietako bat, Jasone emaztearekin batera; idazlea da eta krisian dago

duela pare bat urtetik, ez baita gai euskal gatazkari buruz idatzi behar duen eleberrirako ahots egokia aurkitzeko. Egoerak okerrera egingo du gurasoen etxean amari ezbeharra gertatzen zaionean eta erietxera eraman behar dutenean. Ismaelek etxean bakarrik geratu den aita zaindu beharko du eta egoera horretan familia-bizitzako oroitzapen traumatikoak piztuko zaizkio. Jasone dugu bigarren protagonista nagusia, Ismaelen emazte eta haren nobelen lehen irakurle/zuzentzailea. Alde batera utzi behar izan zituen bere gaitasun eta anbizio literarioak, haurrak izan eta familia zaintzea erabaki zuenean. Horregatik esaten du urtetan hibernatu egin zuela (Jaio, 2019, 87. or.), bere bizitza baldintzatu duten usainak «platano eta gailetena, zapi hezeena, bizkotxoak egiten dituen amarena» (85. or.) izan baitira. Azken hilabeteetan eleberri bat idazten ibili da, ezkutuan. Azkenik, bere adiskide eta koinata, Libe, dugu eleberriko hirugarren pertsonaia nagusia: Berlinen bizi da baina ama zaintzeko itzuli da etxera. Gaztaroko giro politiko itogarriaren ondorioz, eta jakinik bere identitate lesbikoa ez zetorrela bat euskal ezker abertzalearen etika maskulinizatzailearekin, Alemaniako hiriburura erbestera zen. «Herriak heroiak behar zituen, ez tortillerak» (97. or.) dio Libek. Bere izaera bat etorri arren Sabino Aranaren *Libe* (1903) melodrama historikoko protagonistaren ezaugarri ugarirekin (ausardia, abertzaletasuna, kemenak), ez du bere konpromiso politikoarekin aurrera jarraituko, euskal emakumezkoei abertzaletasunak esleitutako rola, hots, gudariaren euskarri izatearena, ez datorrelako bat berarekin.

Liberen kontrakarrean, Aitorrek, bigarren mailako pertsonaiak, zeina Ismaelen lehengusua den eta bat datorren familiaburuaren gustuekin, borroka abertzalearen «egiazko» heroia ordezkatzeko du: mendizale eta ehiztari iaioa, trebea armekin, ez du beldurrik, eta, oroz gain, ez da koldarra, Ismael bezalaxe. Aitorrek eta Ismaelen aita maskulinitate hegemonikoa ordezkatzeko lukete eleberrian, indar fisikoan, ausardian eta segurtasunean gorpuztua; gainera, ehiza-zaleak dira biak, eta San Inazioaren martxa dute gustuko, non jesuiten ordenaren sortzailea deabruaren aurka altxatzen baita armatan. Maskulinitate-modu hori, Pierre Bourdieuk adierazi bezala, femeninoa denarekiko beldurrean oinarritzen da (Bourdieu, 2002, 71. or.). *Aitaren etxeak* hegemonikoak ez diren beste maskulinitateen alde egiten du eta horregatik da deigarria nobelaren paratestuan ageri den eskaintza, hots, «Iñigo Muguruzari. Gizon berri guztiei» (7. or.).

Generoaren ikuspegi arautzaileak agintzen du pertsonaiok guztiok bizi eta mugitzen diren espazio sozial zein pribatuetan: etxean, mendian, gizartean. Aitorrek ordezkatzeko du Ismaelek betetzen ez duen guztia, eta horregatik gorroto du bere lehengusua sutsuki Ismaelek, haren aurrean (borrokarako) guztiz ezgai sentitzen delako. Aitaren txakurra-ekin identifikatzeko du bere burua Ismaelek: ehizarako balio ez zuelako (16. or.) aita sakrifikatuko duen animaliarekin.

Gatazkaren idazketari buruzko gogoeta metanarratiboa da, finean, Karmele Jaiok, eleberri honetan aurkezten diguna: Ismaelek ezin dio idazketa horri eutsi beti egon delako gatazkatik urrun eta ez duelako bertatik bertara ezagutzen gatazkak eragindako mina (63. or.); hala, ez du uste gai denik ezagutzen ez duen zerbaiti buruz idazteko: indarkeria armatuari buruz, zehazki (17. or.). Orobat, ez du ezagutzen nobelaren jorratzen den bigarren indarkeria ere: genero-indarkeria. Horregatik ez da gai bere eleberriaren hasieran kontatu nahi duen emakume baten bortxaketa kontatzeko,

egiantzekotasunik ez du idazten ahalegintzen den ezerk, emazteak esaten dion bezala, «zuei [gizonezkoei] zailagoa egiten zaizue[lako] emakume baten azalean sartzea» (57. or.). Jasonek, ordea, erraz lortzen du bere eleberria hasten duen bortxaketa kontatzea. Are gehiago, Jasonek baieztatzen du emakume orok irudika lezakeela nola bortxatzen duten, eta bortxaketaren beldurrak, emakumeen artean belaunaldiz belaunaldi transmititu denak, berekin ekarri duela emakumeek neurriak hartzea eta beren burua defendatzea. Emakumeen gorputza baldin bada patriarkatua eraikitzen den lurraldea (Rich, 2006), emakumearen gorputz bortxatuaren lurraldean eraikitzen du Jaiok bere nobelaren unibertsoa, eta horren bidez salatzen du hainbat mende iraun duen zapalkuntza matxista; horretan, gainera, ahots berri bat aldarrikatzen du beretzat, ahots ahaldundu bat, zeinak narratibaren lehen pertsona erabiltzen duen beldurrik gabe, autoritatez.

Argi dago indarkeria politikoa eta genero-indarkeria eskuz esku doazela *Aitaren etxean* eta, hala, emakumeek heteropatriarkatuaren aldetik jasotzen duten menderakuntza eta azpiratzea salatzen dituela. Nobela honetan luze eta zabal agertzen dira beldurra eta mina, eta Sara Ahmeden afektuen teoritik interpretatuko bagenu, emoziook politikoki izan lezaketen funtzioaren berri izango genuke. Horretarako, kritikari feminista britaniarrak ulertzen dituen moduan ulertuko ditugu emozioak, hau da, «not as interior psychological states, but as social and cultural practices» (Ahmed, 2004, 9. or.). Mina eta beldurra dira Ahmeden 2004ko liburu ezagunean aztertzen diren sei emozioetatik bi, eta egileak esaten duen modura, emakumezkoek pairatu eta salatu-tako min eta beldurrek *gu* kolektibo feministaren sorkuntza ahalbidetzen dute: «Experiences of pain may compel the movement towards feminism, as a politics which moves against social and physical hurt. [...] Crucially, responding to pain depends on speaking about pain, and such speech acts are the condition for the formation of a “we”, made up of different stories of pain» (Ahmed, 2004, 174. or.).

Aitaren etxea eleberrian ikusiko dugunez, familiako giroan sortzen dira nagusiki beldur eta min horiek, zorigaitzo-artxiboa ere baden familiaren baitan, non heteronormatibitateak bere menderakuntza gauzatzen baitu zoriontasunaren promesaren pean (Ahmed, 2010).

Esan genezake Jaiok bere eleberrian aipatzen duen etxea krisian dagoela: krisi hori, bada, etxean bizi ziren emakumeen gaixotasunak edo ahalduntzeak eragin du. Etxe hori eta, ondorioz, aberri hori, ez dute iraunarazi nahi bertan bizi diren emakumeek, ez behintzat ordura arte nagusitu den genero-politikaren barruan. Berdin generorake Euskadi Saria irabazi zuen Arantxa Urretabizkaiaren *Azken etxea* (2022) eleberriaz. Bertan, etxea ez da jada aitarena, emakume zahar ahaldundu batena baizik. Aberriaren aldeko borroka irudikatzen zuen gatazka («aitaren etxea defendatuko dut»), bigarren plano batera pasa da eta feminismoak azken hamarkadetan jomugan duen beste gatazka garrantzitsu batekin ordezkatu du Urretabizkaiak: bere zahartzaroaz erabaki eta gozatu nahi duen emakume ahaldunduaren etxearekin. Ondoko lerroetan ikusiko dugunez, berrikuntza formal eta tematiko ugari dakar eleberriak, eta gatazka armatua azaltzen bada ere, ez da istorioko gai zentrala, nahiz eta zuzenean eragiten dion tramari.

Alderdi formalari dagokionez, nobela urrundu egiten da autorearen aurreko lanen ezaugarrietatik: *modus* autobiografikotik ihes eginda, autoritatez mintzo den hirugarren pertsonako narratzailea baliatzen du, tonu errealista eta urrunean, fokalizazioaren etengabeko mugimenduekin jolastuz. Eleberriko protagonistak –«Ilegorria» deitzen diote, ezizenez–, bere azken etxea erosi nahi du Hendaian, pinu garaiz inguratua, bertako lorategiak osatzen duen *locus amoenusean* bere azken urteak bizitzeko. Bi identitate ditu, bi mozorroren bidez ezkututzen dituenak: batetik, emakume dotore eta boteretu bat, 70 urteren bueltakoa, ilegorria eta baliabide ekonomikoen jabea, Mme. Segurette deitzen dutena (Urretabizkaia, 2022, 13. or., 39. or., etab.); eta, bestalde, emakume enigmatiko bat, txandala eta txanoa soinean txakurra ateratzen duena, eta Asun Ansa Aldazabal izena duena (21. or.). Emakumearen auzokidea polizia ohi bat da, erretiroa hartutakoa, eta etengabe zelatzen du bere ustezko auzokideen etxea, baina ez daki pertsona bat eta bakarra direla egiaz.

Azken etxeak thrillerren ezaugarriak ditu, eta, pixkana-pixkana, emakumearen inguruko misterioa argituko dugu: iragan klandestino ezkertiar eta abertzalea izan zuen Parisen, eta hortik ihes egin zuen bere kidearekin batera –Karlos, Modigliani-ren margoen faltsutzaile bat–; hori dena ezkutatzeko, lagun anarkisten sare baten laguntza jaso zuen: haiek eman zioten pasaporte berri bat, gaur egun baliatzen duen Mme. Segurette izenarekin. Baina, egiaz, Urretabizkaia-ren eleberriak zahartzaroaren gaia jartzen digu erdigunean, lehenago ere *Hiru mariak* (2010) nobelan egin zuen bezala: zahartzaroa ez iragandakoaren begirada nostalgikoan bizitzeko, etorkizuneko erronka eta egitasmoekin gozatzeko baizik. Eleberriko epigrafean aipatzen den autoreak, Rita Levi-Montalcini (1909-2012), esaten zuen moduan: «En el juego de la vida el as es la capacidad de utilizar las propias actividades mentales y psíquicas, sobre todo en la fase senil» (Levi-Montalcini, 1999, 165. or.). Zahartzaroa ez da, ez *Hiru mariak* eleberriko protagonistentzat, ez eta *Azken etxeako*arentzat ere, gainbehera-garai bat; ez da ilusioak galtzen diren sasoi bat, ez eta garai bat ere non feminitatea eta erakargarritasuna desagertzen diren, Simone de Beauvoirren liburu sonatuak zioen eran (1978).

Asunek ez dio men egiten presio sozialari eta «Act Your Age» (Laz, 1998) erako aginduei, zeinak saiatzen baitira emakumeen zahartzaroko jokamoldeak arautzen. Asunek bere burua berrasmutzen du, eta gizarteak adineko emakumeei ezartzen dizkien mugen aurrean, Brownek zioen eran, horiek gainditzeko behar adina identitate sortzen ditu. «The older women must, in effect, redesign herself in her own vision –a vision that is neither phallogocentric nor ageist» (Browne, 1998, 219. or.). Mendebaldean emakumeen menderakuntzaren kode kulturala osatzen duten elementu nagusietatik urrun (amodio erromantikoa, familia, besteen zaintza) (Esteban, 2011), Asunek bere identitatea faltsutzen du eta delituak gauzatzen ditu zahartzaroa etxe berri bateko erosotasunean igarotzeko, kontenplaziozko bizitzaz gozatuz eta lorategian gogoko dituen landareak (mimosak, hortentsiak, wiseriak...) hazten ikusiz. «Errotze[aren]» (44. or.) ideia da behin eta berriro eleberri honetan errepikatzen dena eta dela zahartzaroan emakume honek erakusten duen kemenagatik, dela lorategiak duen garrantziagatik, Urretabizkaia miesten duen obra batera hurbiltzen gaitu *Azken etxeak*, Vita Sackville-Westen *All Passion Spent* (1931) eleberri gogoangarrira. Idazle britaniarraren eleberriko protagonistak,

Lady Slanek, bere bizitzaren kontrola izan nahi du 88 urterekin alarguntzen denean eta Urretabizkaiaren eleberriko protagonistaren antzera, naturaz inguratutako etxetxo batean kontenplaziozko bizitzaz gozatu:

Lorategira biltzen du arreta. Ondo asko daki bizitzak ez diola epe luzeko lorategia lantzeko denborarik emango, naturari ez zaiola axola lorezainak presa duen ala ez. [...] Garaiz konpontzen baditu konpondu behar dituenak, datorren urtearen hasieran ikusiko du mimosa loretan urte hasieran. Ez du ahalegin handia egin behar irudikatzeke galerian dagoela kulunkaulki batean jarria, mantatxo bat belaun gainean, txakurra hurbil, ilargia noiz atera zain, azkenean inolako kezkarik gabe, ez iraganetik ez etorkizunetik (Urretabizkaia, 2022, 34. or.).

Bestalde, eleberrian «iragana lurperatzeko» desira (24. or.) azpimarratzen da, eta iragan horrek, euskal gatazka armatua ere ukitzen du, ezbairik gabe. Izan ere, erosi duen pinuen etxean hilotz bat aurkituko du protagonistak, gerora jakiten dugunez, ETAn ibilitako emakumezko adinkide bat, autopsiaren arabera, bihotzekoak jota hil dena (81. or.). Zelatariaren ahotan entzuten ditugu gertakari honek eragindako harridura, militante ohiek betiko babesa ez dutelako. Argi hitz egiten da terrorismoaz, eta Hegoaldetik ekarritako arazotzat jotzen du polizia ohi frantses honek:

Iraganean, ordea, terrorismoa beti iruditu zaio hegoaldetik inportatutako arazoa, bertako euskaldunak apenas ukitu dituen. Gogoan du txikitik gurasoekin batera ezagututako folklorea, Frantziaren osotasuna inolaz ere kolokan jartzen ez zuena. Kantuak, dantzak, festak, are ikurriña. Sinpleegiak ur sakonetan murgiltzeko.

Hegoaldetik ihes eginda etorritakoek aldatu zuten egoera. Baina gaur zelatari lanetara mugatua dagoen jerdarmeari ez zitzaion apenas arazo horri aurre egiteko lana suertatu. [...]. Azkenean, ospe gehiena terrorismoaren kontra jardun dutenengana joan da, ez droga trafikatzailen kontra borrokan aritu direnengana. [...] Gorpua jatorri horretakoa bazen, berandu hil da, hobe gaztetan hil izan balitz, pentsatzen du jendarmeak (Urretabizkaia, 2022, 82.-83. or.).

Gorpu horren pasaportea lapurtuko du protagonistak eta berau baliatuko, izena aldatuz, bizimodu berria hasteko. Modu honetan, Urretabizkaiaren ikuspuntua aldenutik egiten da ETaren osteko euskal literatura gehienak ematen digun gatazkari buruzko irudikapenetik. Dakusagunez, iragan gatazkatsua ez da kasu honetan fantasma gisara itzultzen, ezpada hildako baten bidez. Hildako borrokalariak, desagertutako gatazka armatuak ematen dio protagonistari, finean, etorkizun berri baterako aukera.

6. ONDORIO LABUR GISA

Mende honetako lehen hamarraldian goratu zuen ahotsa euskal feminismoak beste inoiz ez bezala, eta baieztatu zuen ETaren gatazka armatuari luzaroan eskainitako arreta mediatikoak eta soziopolitikoak ezkutatu egin zituela beste menderakuntza eta indarkeria batzuk, hala nola generoari lotutakoak. Hortik aurrera, ibilbide luzeko

nobelagile ezagunez gainera –Arantxa Urretabizkaia eta Itxaro Borda, besteak beste–, XXI. mendean beste belaunaldi bat azaleratu da, artikulua honetan sakonkiago aztertu diren Karmele Jaio eta Katixa Agirre barnebiltzen dituen eta eleberrietan euskal gatazka armatuan nagusitu zen genero-politikaren kritikan sakondu duena. Azken bi hamarraldietako gatazkari buruzko fikzio feministetan, amatasunaren inguruko gogoeta nonahikoaz gainera, heteronormatibitateak bere menderakuntza gauzatzen duen guneen gaineko kritika, gatazkek (politikoek, generoari lotuek) protagonisten gorputzetan azaleratzen dituzten emozioak, euskal abertzaletasunaren etika maskulinizatzailea, edo gatazkaren belaunaldi arteko transmisioaren gaia nagusituz joan dira. Baina, oroz gain, unibertso horiek ondare dramatiko gisa aurkezten dute euskal gatazka, eta ondare horrek, nahiz eta ez duen gure gaurko egunerokoa baldintzatzen, ahaztu nahi/ezin dugun iragan gisara aurkezten du gure literaturak.

7. ERREFERENTZIAK

- Agirre, K. (2015). *Atertu arte itxaron*. Elkar.
- Agirre, K. (2018). *Amek ez dute*. Elkar.
- Ahmed, S. (2004). *The cultural politics of emotion*. Routledge.
- Ahmed, S. (2010). *The promise of happiness*. Duke University Press.
- Aleksiéovich, S. (2017). *Gerrak ez du emakume aurpegirik* (Itzul. I. Sancho). Elkar. (Jatorrizko obra 1983an argitaratua)
- Arana, S. (1903). *Libe*. <https://mungiahistorianzehir.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/11/libe-sabino-arana.pdf>
- Arendt, H. (2007). *Responsabilidad y juicio*. Paidós.
- Aretxaga, B. (2009). La muerte de Yoyes: discursos culturales de género y política en el País Vasco. In M.D. González Katarain, *Yoyes, desde su ventana* (7.-34. or.). Alberdania.
- Atutxa, I. & Retolaza, I. (arg.). (2021). *Indarkeriak dantzatzera behartzen gaituzte: gatazka armatuaren irakurketa feministak*. UEU.
- de Beauvoir, S. (1978). *The coming of age*. Warner.
- Berlant, L. (2011). *El corazón de la nación*. FCE.
- Borda, I. (2003). *Hiruko*. Alberdania.
- Borda, I. (2006). Bortizkeria, idazlea eta zenbait gai oraino. In I. Egaña & E. Zelaieta (arg.), *Maldetan sagarrak* (17.-34. or.). UEU.
- Borda, I. (2019). *Susmaezinak*. Alberdania.
- Bourdieu, P. (2000). *La dominación masculina* (Itzul. J. Jordá). Anagrama. (Jatorrizko obra 1998an argitaratua)
- Browne, C.V. (1998). *Women, feminism and aging*. Springer.
- Butler, J. (2009). *Frames of war: when is life grievable?* Verso.
- Cano, H. (2011). *Twist*. Susa.
- Carmena, M., Landa, J.M., Mugika, R. & Uriarte, J.M. (2013). *Euskal kasuan gertaturiko giza eskubideen urraketek buruzko oinarritzko txostena (1960-2013)*. Eusko Jaurlaritza.
- Carroll, A. (1992). *Aliceren abenturak lurralde miresgarrian* (Itzul. M. López Gaseni). Pamiela. (Jatorrizko obra 1865ean argitaratua)

- Derrida, J. (1994). *Spectres of Marx*. Routledge.
- Egaña, I. (2015). Ihesaren fantasia: azken aldiko euskal nobela eta indarkeria politikoa. *Jakin*, 209, 53-67.
- Egaña, I. (2019, urriak 26). B aldeak. <https://kritikak.armiarma.eus/?p=7835>.
- Egaña, I. & Zelaieta, E. (arg.) (2006). *Maldetan sagarrak: euskal gatazka euskal literaturan*. UEU.
- Elizalde, A. (2024). ¿Qué hacer con la deuda intergeneracional? Pasados traumáticos, espectros y transmisión. In Ch. Claesson (arg.), *Novela postcrisis en la España plurilingüe* (245.-266. or.). Edizioni Ca'Foscari. <https://doi.org/10.30687/978-88-6969-870-5/009>
- Esteban, M.L. (2011). *Crítica del pensamiento amoroso*. Bellaterra.
- Estornés Lasa, I. (2017). ¿Cómo pudo pasarnos esto? Erein.
- Euskaltzaindia. (2022). *Itxaro Borda euskaltzain osoaren sarrera-hitzaldia (laburpen-bideoa)* [Bideoa]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=xXCOnK4RAAw>
- Eusko Jaurlaritza. (2018). *Familia eta haurtzaroaren aldeko euskal ituna*. <https://www.euskadi.eus/informazioa/familia-eta-haurtzaroaren-aldeko-euskal-ituna/web01-a2famil/eu/>
- Gabilondo, J. (2013). *New York-Martutene: euskal postnazionalismoaren utopiaz eta globalizazio neoliberalaren krisiaz*. UPV/EHU.
- Goikoetxea, I. (2021). *Herriak ez du barkatuko*. Elkar.
- Halbwachs, M. (1968). *La mémoire collective*. Presses Universitaires de France.
- Imaz Martínez, E. (2015). Pensando sobre maternidades lesbianas: relato de la evolución de un objeto de estudio. *Civitas: Revista de Ciências Sociais*, 15(2), 294-308. <https://doi.org/10.15448/1984-7289.2015.2.18154>
- Jackson, R. (1981). *Fantasy: the literature of subversion*. Methuen.
- Jaio, K. (2006). *Amaren eskuak*. Elkar.
- Jaio, K. (2019). *Aitaren etxea*. Elkar.
- Jakin. (2024). Gai nagusia: gatazkaren memoria, memoriaren gatazka. *Jakin*, 263-264, 16-163.
- Kortazar, J. (arg.). (2016). *Contemporary Basque literature: novel, poetry, short story, CYAL, essay and drama*. Center for Basque Studies.
- Labandibar, G. (2022). *Amez*. Susa.
- LaCapra, D. (2005). *Escribir la historia, escribir el trauma*. Nueva Visión.
- Lasarte, G. (2011). *Pertsonaia protagonista femeninoen ezaugarriak eta bilakaera euskal narratiba garaikidean* [Doktore-tesia, UPV/EHU]. ADDI. <https://addi.ehu.es/handle/10810/7847>
- Lasarte, G. (arg.). (2014). *Ultrasounds: Basque women writers on motherhood*. Center for Basque Studies, University of Nevada.
- Laz, Ch. (1998). Act your age. *Sociological Forum*, 13(1), 85-113.
- Levi-Montalcini, R. (1999). *El as en la manga: los dones reservados a la vejez*. Crítica.
- Olaziregi, M.J. (2017). Literature and political conflict: the Basque case. In X. Irujo & M.J. Olaziregi (arg.), *The international legacy of Jose Antonio Agirre's government* (251.-278. or.). Center for Basque Studies, University of Nevada.
- Olaziregi, M.J. (2019). Cualquier tiempo pasado fue peor: reflexiones sobre la narrativa vasca post-ETA. *Olivar*, 30, <https://doi.org/10.24215/18524478e060>.

- Olaziregi, M.J. (2021). Beyond the motherland: memory and emotion in contemporary Basque women's fiction. In L. Ariznabarreta & N. Lete (arg.), *Memory and emotion. (Basque) women's stories: Constructing meaning from memory* (263.-293. or.). Center for Basque Studies, University of Nevada.
- Olaziregi, M.J. (2022). Iragan gatazkatsuen irudi espektralak Jaioren eleberrietan. In M.J. Olaziregi Alustiza & A. Elizalde Estenaga (arg.), *Karmele Jaioren literatura, emozio gorpuztua* (43.-63. or.). UPV/EHU.
- Olaziregi, M.J. (2023). Maternidades contestadas en la narrativa de las escritoras Arantxa Urretabizkaia y Lourdes Oñederra. *eHumanista/IVITRA*, 23, 125-135.
- O'Reilly, A. (2010). Outlaw(ing) motherhood: a theory and politic of maternal empowerment for the twenty-first century. In A. O'Reilly (arg.), *Twenty-first century motherhood: experience, identity, policy, agency* (366.-380. or.). University of Columbia Press.
- Ortiz de Ceberio, C. & Rodríguez, M.P. (2020). *Ellas cuentan: representaciones artísticas de la violencia en el País Vasco desde la perspectiva de género*. Dykinson.
- Podnieks, E. & O'Reilly, A. (arg.). (2010). *Textual mothers / maternal texts*. Wilfrid Laurier University Press.
- Portela, E. (2016). *El eco de los disparos*. Galaxia Gutenberg.
- Ramblado Minero, M.C. (2006). *Construcciones culturales de la maternidad en España*. Universidad de Alicante.
- Rich, A. (1986). *Of woman born: motherhood as experience and institution*. Norton and Company.
- Rodríguez, E. (2004). Politika albisteak. In *Eta handik gutxira gaur* (31.-41. or.). Susa.
- Rodríguez, E. (2021). Bazterretik kontatu: generoa, identitate sexuala eta haurtzaroa euskal gatazkari buruzko literaturan. In I. Atutxa & I. Retolaza (arg.), *Indarkeriak dantzatzera behartzen gaituzte: gatazka armatuaren irakurketa feministak* (189.-209. or.). UEU.
- Rodríguez, Z. & Etxebarrieta, Z. (2016). *Borroka armatua eta kartzelak*. Susa.
- Rothberg, M. (2009). *Multidirectional memory: remembering the holocaust in the age of decolonization*. Stanford University Press.
- Rothberg, M. (2019). *The implicated subject: beyond victims and perpetrators*. Stanford University Press.
- Rudick, S. (1989). *Maternal thinking: towards a politics of peace*. Beacon Press.
- Sackville-West, V. (1931). *All passion spent*. Hogarth Press.
- Sarasola, I., Salaburu, P., Landa, J. & Zabaleta, J. (2009). *Ereduzko Prosa Gaur*. <https://www.ehu.eus/euskara-orria/euskara/ereduzkoa/>
- Sarasola, I., Salaburu, P., Landa, J. & Zabaleta, J. (2025). *Ereduzko Prosa Dinamikoa*. <https://www.ehu.eus/ehg/epd/>
- Urretabizkaia, A. (1998). *Koaderno gorria*. Erein.
- Urretabizkaia, A. (2010). *Hiru mariak*. Erein.
- Urretabizkaia, A. (2022). *Azken etxea*. Pamiela.
- del Valle, T. (zuz.). (1985). *Mujer vasca: imagen y realidad*. Anthropos.

- Villagran Arrastoa, A. (2021). No woman's land. Gatazkaren (h)egietan barna: euskal emakume olerkarien gatazka-guneen irakurketa. In I. Atutxa & I. Retolaza (arg.), *Indarkeriak dantzatzera behartzen gaituzte: gatazka armatuaren irakurketa feministak* (231.-268. or.). UEU.
- Zaldua, I. (2012). *Ese idioma raro y poderoso. Once decisiones cruciales que un escritor vasco está obligado a tomar*. Lengua de Trapo. <https://doi.org/10.1353/hpn.2014.0062>